

ROLA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO I SPORTU W WYCHOWANIU NARODOWYM TOWARZYSTWA GIMNASTYCZNEGO „SOKÓŁ” NA PRZEŁOMIE XIX i XX WIEKU

W tym roku upływa 150. rocznica powstania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” na ziemiach polskich; stowarzyszenia które stało się pionierem wprowadzenia nowoczesnych form wychowania fizycznego, rekreacji i sportu. W tym czasie ukazało się wiele opracowań kronikarskich, publicystycznych, jubileuszowych i naukowych poświęconych ocenie zasług tego stowarzyszenia. Jednak nadal istnieje niedosyt analiz w kontekście koncepcji wychowania narodowego, które dominowało w polskiej myśli pedagogicznej na przełomie XIX i XX wieku.

Idea wychowania obywatelskiego ma rodzime tradycje sięgające czasów działalności Komisji Edukacji Narodowej w drugiej połowie XVIII w. Pod wpływem dążeń narodowościowych w XIX-wiecznej Europie, wyrosłych z procesów powstawania nowoczesnych narodów na gruncie kapitalistycznego uprzemysłowienia, krystalizowało się pojęcie narodowości jako emanacja wychowania obywatelskiego. Oparciem dla dążeń narodowych w Europie Środkowej i Wschodniej stawało się mieszczaństwo dążące do stworzenia państwa narodowego, którego nie miało. Brak własnej państwowości powodował, że naród polski był zmuszony walczyć o przetrwanie, podczas gdy narody wolne jedynie umacniały etos państwowy. Dlatego zagadnienie identyfikacji z narodem, rozwijanie świadomości narodowej i organizowanie działalności zorientowanej na naród stawało się celem edukacji Polaków w XIX i na początku XX wieku.

W warunkach braku własnego państwa, idea wychowania obywatelskiego w duchu narodowym przenikała polską myśl pedagogiczną przez cały wiek XIX, a szczególnie po upadku powstania styczniowego. Pionier tej koncepcji

wychowawczej, Stanisław Prus-Szczepanowski¹, wyrażał przekonanie, że w warunkach niewoli rzeczą najważniejszą jest zachowanie przez Polaków tradycji i własnej odrębności. W tym okresie wychowanie narodowe, zdeterminowane ówczesną sytuacją polityczną, stało się pojęciem odróżniającym ludzi czujących się Polakami i przekonanych o konieczności powstania niepodległego państwa, działającym na rzecz budzenia świadomości narodowej i przeciwstawienia rusyfikacji i germanizacji². Tak więc po upadku powstania styczniowego w polskiej myśli pedagogicznej na czoło wysunęła się koncepcja zespolenia romantycznego idealizmu z pozytywistycznym realizmem. Najpełniej została wyrażona w twórczości Stanisława Prusa-Szczepanowskiego³. Głosząc syntezę romantyzmu i pozytywizmu w dziedzinie wychowania wypracował on wzór obywatela-bohatera spragnionego wiedzy i pracy. Myśli Szczepanowskiego miały olbrzymi wpływ na dalszy kształt koncepcji kontynuatorów wychowania narodowego⁴.

Jednak w pierwszych latach XX w. pedagogika narodowa została zdominowana przez przywódcę Narodowej Demokracji Romana Dmowskiego. Po ukazaniu się jego „Myśli nowoczesnego Polaka” (1902), nazwanej później „katechizmem nacjonalizmu polskiego”, naród został przez niego uznany jako naczelną absolutną wartość, tym samym odrzucił tradycyjną interpretację narodu jako tworu państwa. Idee Dmowskiego zostały uzasadnione pedagogicznie przez Zygmunta Balickiego. Uważał on, że najważniejszą częścią wychowania narodowego jest wychowanie obywatelskie, którego zadaniem jest z kolei wytworzenie Polaka żołnierza-obywatela, który to ideał odpowiadał, jego zdaniem, polskim tradycjom narodowym, ale też takiego, który będzie skutecznie prowadzić walkę o prawa zniewolonego narodu. Można zatem uznać, że ideał wychowania narodowego kształtował się od wzoru Polaka „człowieka aktywnego”, poprzez „obywatela-bohatera-pracownika” do „żołnierza-obywatela”. Ten ostatni wzór, według Balickiego, cechowała: obowiązkowość, karność, zdyscyplinowanie, odpowiedzialność, umiejętność zbiorowego działania, podporządkowanie się woli ogółu. Do tego ideału

---

¹ J. Mitrsk (1927), *S. Szczepanowski jako apostoł edukacji narodowej*, Poznań.

² K. Jakubiak (1999), *Idea wychowania obywatelskiego w polskiej myśli pedagogicznej przelomu XIX i XX wieku oraz okresu Drugiej Rzeczypospolitej*. W: W. Wojtyła [red.], *Wychowanie a polityka. Między wychowaniem narodowym a państwowym*, Toruń: 93-94.

³ Mowa o jego *Aforyzmach o wychowaniu* (1898) i zbiorze pism *Myśli o wychowaniu narodowym* (1903).

⁴ A. Wojtas (1994), *Nurt etyczny wychowania społecznego w Polsce*. W: A. Wojtas [red.], *Polityka a wychowanie. Szkice z historii wychowania społecznego II Rzeczypospolitej*, Toruń.

wychowawczego stopniowo włączano wartości religii katolickiej⁵. W okresie międzywojennym, kiedy Polacy odzyskali własne państwo, wychowanie narodowe miało służyć procesom narodowej integracji.

Celem pracy jest próba ukazania, w jaki sposób „Sokół” realizował hasło Narodowej Demokracji „podnoszenia sił narodu”. Bowiem niewątpliwym jest silny związek „Sokoła” z ideologią narodową. Zabiegali o to czołowi przywódcy i ideologowie endecji wstępując w szeregi Towarzystwa. Zarówno Dmowski i Balicki byli w okresie zaborów członkami „Sokoła”, a sam Dmowski, w różnych okresach, był członkiem gniazda „Sokoła” w Poznaniu, konspiracyjnego XI gniazda w Warszawie, jak i gniazda w Krakowie. Nasuwa się pytanie o ideały wychowawcze „Sokoła” i ich uzasadnienia. Jakie były wartości i cele wychowawcze „Sokoła” z tymi ideami związane i czy stanowiły składową ideologii nazywanych wychowaniem narodowym? Jaki był ideał wychowawczy i jego uzasadnienie, jak i metody do osiągnięcia tego celu zalecane? Jakie powinności obywatelskie były stawiane przed członkami stowarzyszenia, będące częścią wychowania narodowego?

Warto wrócić do sytuacji politycznej i społecznej z lat, w których stowarzyszenie powstawało. Kryzys, w jakim znalazła się monarchia austro-węgierska w drugiej połowie XIX stulecia po przegranej wojnie z Francją i Piemontem, a następnie po klęsce w starciu z Prusami pod Sadową, przyspieszył proces przemian ustrojowych, a osłabienie centralistycznego rządu wiedeńskiego doprowadziło do pobudzenia świadomości narodowej i aspiracji wolnościowych wszystkich grup etnicznych w państwie Habsburgów, w tym głównie narodów słowiańskich. Już w 1860 roku cesarz zmuszony był do wydania tzw. dyplomu październikowego, zapowiadającego utworzenie autonomicznych organów poszczególnych narodowości, między innymi sejmów krajowych. W wyniku tych zmian polityczno-ustrojowych, powstały bardziej pomyślne warunki rozwoju życia kulturalnego i społecznego narodów wchodzących w skład Austro-Węgier⁶.

Pod względem rozwoju gospodarczego i uświadomienia narodowego, na czoło marszu ku niepodległości wysunęły się Czechy, gdzie od 1861 r. rodziło się wiele inicjatyw mających za cel obronę języka ojczystego i kultury narodowej. Na fali „ruchu budzicielskiego” 16 lutego 1862 r. w Pradze utworzono pierwsze, masowe stowarzyszenie gimnastyczne „Sokół”. Twórca czeskiego „Sokoła” Miroslaw Tyrš (1832-1884), profesor Uniwersytetu Karola w Pradze,

⁵ J. Chełmecki (2007), *Wychowanie narodowe w działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Warszawie w latach 1905-1939*. W: J. Kosiewicz [red.], *Spoleczne i kulturowe wartości sportu*, Warszawa: 255-262.

⁶ T. Kizwalter (2007), *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa: 211-215.

nadał stowarzyszeniu charakter powszechnej organizacji wychowania fizycznego, której celem była mobilizacja do walki w obronie języka i kultury. Ponadto Tyrš adoptował dla potrzeb stowarzyszenia metodykę gimnastyki niemieckiej, częściowo ją modyfikując oraz rozszerzając zasób ćwiczeń i akcentując ich właściwości higieniczno-korekcyjne. Ruch sokoli zyskał wielką popularność wśród młodzieży w Czechach i Morawach stając się najsilniejszą organizacją narodową do czasu wybuchu I wojny światowej i wzorem do naśladowania dla innych narodów słowiańskich. Tak więc od początku istnienia sokolstwo czeskie przedstawiało dwa oblicza: jako ruchu wychowania fizycznego i ruchu społecznego, zajmującego się propagowaniem rodzimego języka i zainteresowania sprawami ojczystymi.

Pomysł założenia stowarzyszenia gimnastycznego we Lwowie, na wzór czeskiego, powstał, aby przeciwdziałać atmosferze zwątpienia i upadku ducha w drugiej połowie lat 60. XIX wieku, jako reakcja na depresję popowstaniową. W latach 1863-64 Galicja wspierała walki w zaborze rosyjskim, dostarczając ochotników, broni oraz środków materialnych, a także pełniąc funkcję bazy operacyjnej dla niektórych oddziałów powstańczych. Represje zaborców po upadku powstania dotknęły zatem, chociaż w nieporównywalnie mniejszym stopniu niż w zaborze rosyjskim, najbardziej zaangażowanych mieszkańców Lwowa. Konsekwencją klęski zrywu niepodległościowego było wygasanie nastrojów powstańczych, rozszerzanie poczucia beznadziejności i apatii w narodzie oraz załamanie i upadek ducha oporu wobec okupantów. W takiej sytuacji coraz większego znaczenia nabierały, przyjmując się także w Galicji, głównie w aktywniejszych środowiskach młodej inteligencji, prądy pozytywistyczne, szukające szans dla sprawy polskiej w pracy organicznej. Lwów, który w drugiej połowie XIX w. stał się centrum życia kulturalnego, artystycznego, literackiego i naukowego Galicji, koncentrującego się wokół Uniwersytetu Stefana Batorego, był naturalnym miejscem do powstania pionierskiego ośrodka ruchu gimnastycznego.

Nieprzypadkowo wybór założycieli stowarzyszenia padł na system gimnastyczny jako fundament, na którym można będzie budować działalność pozytywistyczną. Pierwsza połowa XIX w. w Europie Zachodniej to triumfalny pochód systemów gimnastycznych, których metodyka staje się podstawą wychowania fizycznego w szkolnictwie powszechnym i w czasie wolnym, budowania sprawności fizycznej w wojsku i w zaleceniach zdrowotnych higienistów. Wykształciły się dwa zasadnicze nurty w rozwoju narodowych systemów gimnastycznych: pierwszy – u narodów posiadających suwerenny byt państwowy, gdzie ruch gimnastyczny służył rozwojowi oraz ugruntowaniu potęgi gospodarczej i politycznej oraz drugi, który rozwinął się w krajach podbitych i służył ratowaniu zagrożonej egzystencji narodowej i walce o niepodległość.

Stopniowo, poprzez powstające prywatne zakłady gimnastyczne czy systemy szkolne zaborców, do świadomości polskich pedagogów i lekarzy, docierają informacje o systemie niemieckim Ludwika Jahna i Adolfa Siessa, szwedzkim Pera Linga czy francuskim Francisco Amorosa⁷

Głównymi inspiratorami założenia stowarzyszenia gimnastycznego we Lwowie byli studenci: Klemens Żukotyński, późniejszy adwokat i Ludwik Goltental, późniejszy inżynier kolejowy. Dnia 1 listopada 1866 roku odbyło się pierwsze zebranie oraz powołano komitet organizacyjny, w skład którego weszli dwaj pomysłodawcy i Jan Żalplachta-Zapałowicz, major wojsk powstańczych z 1863 roku. Komitet zaangażował do prowadzenia zajęć z gimnastyki Stanisława Szytylińskiego, nauczyciela gimnastyki w korpusie miejskiej straży pożarnej oraz zredagował statut towarzystwa.

Data 17 lutego 1867 r. to data powstania pierwszego stowarzyszenia wychowania fizycznego na ziemiach polskich. Wzorując się na założeniach programowo-metodycznych czeskiego „Sokoła”, przyjęto od niego nazwę „Sokół” i ideę wciągnięcia młodzieży polskiej, pod hasłami ćwiczeń fizycznych, do walki o odrodzenie narodowe i pielęgnację kultury narodowej.

Głównym celem Towarzystwa we Lwowie, według przyjętego statutu, było pielęgnowanie gimnastyki w ogóle, a w szczególności higieniczno-racjonalnej i wychowawczej. Od początku jednak działalności zamiary założycieli nie ograniczały się jedynie do zadania określonego w statucie. Pragnęli oni utworzenia placówki patriotycznej, narodowej, o charakterze demokratycznym, niezwiązanej przy tym z konkretnymi stronnictwami politycznymi. W sprawozdaniu z działalności za rok 1882/1883 czytamy: „Towarzystwo nasze stoi na staży równowagi społeczeństwa, zasadzającej się na harmonii ducha i ciała, a dążąc w czterech głównych kierunkach swego wzniesłego celu, mianowicie w kierunku zdrowotnym, by przysporzyć krajowi jak najwięcej zdrowych i silnych obywateli, w kierunku obronnym, by społeczeństwo nasze liczyło jak najwięcej członków zdolnych hartem ducha i ciała do obrony swego domowego ogniska, w kierunku ekonomicznym, by o ile możliwości krajowi naszemu utrzymać przy życiu jego obywateli, by nie tracił sił swych przedwczesną śmiercią swych synów, by wielu członków społeczeństwa przedwczesnym charłactwem ducha i ciała nie stało się ciężarem dla kraju, wreszcie w kierunku estetycznym, bacząc na piękno ciała i na układność wszystkich jego ruchów, a tym samym budząc poczucie piękna, dąży Towarzystwo nasze, wprawdzie nader z wolna, ale statecznie, do urzeczywistnienia swego wzniesłego celu”⁸.

⁷ L. Bierkowski (1837), *Kilka słów o ważności, potrzebie i użytku gimnastyki*, Kraków.

⁸ J. Snopko (1997), *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji (1867-1914)*, Białystok: 37.

Przeciwdziałanie głównemu zagrożeniu – złemu stanowi zdrowia narodu polskiego

Wszystkie świadectwa tamtych lat dokumentują, jak niski poziom życia codziennego ludności oraz słabo rozwinięta opieka lekarska wpływała na szerzenie się wśród mieszkańców trzech zaborów, chorób epidemicznych oraz dużej śmiertelności. Najwięcej zastrzeżeń lekarzy higienistów budził stan fizyczny i zdrowotny dzieci i młodzieży szkolnej. Wielki wpływ na to miały niekorzystne warunki sanitarne szkół, co w powiązaniu z niskim poziomem życia codziennego, szczególnie warstw ludowych, sprawiało, że często wybuchały epidemie ospy, odry, szkarlatyny, kokluszki, gruźlicy i chorób wenerycznych.⁹ Podsycali ten obraz zaborcy wytykając chleractwo poborowych, głosząc wyrodnienie „rasy nadwiślańskiej”, np. roznosząc po świecie złośliwą nazwę kołtuna „Plica polonica” lub „warkocz z nad Wisły” (*Weichselzopf*). Jednocześnie czynili wszystko, by lekarzy Polaków nie było zbyt wielu¹⁰.

Zagrożenia te dostrzegli działacze „Sokoła”. Według nich to zły stan zdrowia narodu polskiego pociągał za sobą negatywne skutki we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Rzutował on bowiem na spadek sił fizycznych i gotowość do podjęcia walki zbrojnej, upadek ducha oporu wobec zaborców, potęgowanie nastrojów depresyjnych, apatię, bierność, demoralizację młodzieży i inne czynniki destrukcyjne, uniemożliwiające wskrzeszenie państwa polskiego. Równie szkodliwa w skutkach była sama nieświadomość takiego stanu rzeczy. Zatem pod względem połączenia celów zdrowotnych i narodowych Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” odegrało rolę pionierską, rozumiejąc, że wsparcie ruchu higienicznego na ziemiach polskich było nie tylko formą samoobrony przed biologicznym wyniszczeniem, lecz także odruchem dumy narodowej.

Ocenę tych wyborów wystawił lwowski publicysta Henryk Cepnik w 1909 r. „W ten sposób do ogólnego programu pracy organicznej nad wznieśnięciem wielkiego gmachu przyszłości przybył jeszcze jeden punkt, nowy postulat wychowania fizycznego, zdrowia i siły. Sokół miał stać się reakcją przeciw tej depresji duchowej, miał dźwignąć słabych, zwątpiałych i apatycznych do nowych zadań przyszłości. Z wypisanym na swym sztandarze hasłem: *mens sana in corpore sano* – zdrowy duch w zdrowym ciele – stał się on wyobrazicielem i propagatorem zarazem idei (...) służenie ogólnej sprawie narodowej”¹¹. Ta

⁹ L. Szymański (1979), *Higiena i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815-1915*, Wrocław: 136-145.

¹⁰ M. Demel (2000), *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, t. 1-2, Kraków: 13-14.

¹¹ J. Snopko (1997), dz. cyt.: 37.

maksyma Juwenalisa przyświecała działalności Towarzystwa przez cały okres jego istnienia. Dziś to hasło jest znane wszystkim Polakom i powszechnie używane przez środowiska, które zdają sobie sprawę z jego aktualności, ale zazwyczaj nie pamiętamy, że wdrukowali je do naszej świadomości polscy sokoli.

Zadanie podniesienia zdrowotności swoich członków i młodzieży szkolnej podjęli higieniści i jednocześnie metodycy ćwiczeń fizycznych. Pionierską rolę odegrał Wenanty Piasecki (1832-1909), pierwszy metodyk „Sokoła” we Lwowie. Doktor medycyny Uniwersytetu Jagiellońskiego i dyplomowany nauczyciel wychowania fizycznego Uniwersytetu w Pradze. Uczestnik powstania styczniowego. Od 1867 był nauczycielem gimnastyki w „Sokole” we Lwowie, a latach 1873-81 wykładał jako pierwszy w Polsce teorię wychowania fizycznego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Stefana Batorego¹².

W 1875 r. kierownictwo gimnastyki w lwowskim sokole objął, zaledwie 21-letni Antoni Durski (1854-1908). Na lata jego działalności przypada ogromny rozwój organizacyjny i programowo-metodyczny „Sokoła”. Z jego inicjatywy powołano w 1881 r. grono nauczycielskie (zespół metodyków wychowania fizycznego), które skupiło się na technicznej i metodycznej stronie ćwiczeń i ustalało kierunek rozwoju gimnastyki sokolej oraz tworzyło projekty różnorodnych instrukcji i regulaminów. Durski przyczynił się do powstania w 1892 r. Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Cesarstwie Austriackim – którego został Naczelnikiem. Było to pierwsze w historii Polski zrzeszenie kilkunastu gniazd (klubów), których celem (wprawdzie tylko w jednym zaborze) było upowszechnienie wychowania fizycznego, sportu i turystyki.

Aktywne działania na gruncie rozwoju metodyki gimnastyki w „Sokole” wykształciło na przełomie XIX i XX wieku wielu wybitnych metodyków i pionierów teorii wychowania fizycznego. Z jego szeregów wyrósł najwybitniejszy teoretyk wychowania fizycznego w Polsce w pierwszej połowie XX w., Eugeniusz Piasecki (1872-1947). Wychowanek Lwowskiego „Sokoła” i jego późniejszy – do I wojny światowej – metodyk. Lekarz medycyny i dyplomowany nauczyciel wychowania fizycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Założyciel Towarzystwa Zabaw Ruchowych we Lwowie i pierwszych drużyn piłkarskich w szkołach średnich Lwowa. Współzałożyciel harcerstwa, autor terminów: harcerz, harcmistrz, zastęp, zastępowy, piłka nożna i podręcznika „Harce młodzieży polskiej”. W latach 1919-1939 kierował Katedrą Teorii Wychowania Fizycznego i Higieny Szkolnej przy Wydziale Filozoficznym (1919) Uniwersytetu w Poznaniu oraz Studium Wychowania Fizycznego (1922) przy Wydziale Lekarskim tej uczelni. Jeden z największych autorytetów w Polsce i Europie okresu międzywojennego

---

¹² Opublikował dwie rozprawy o gimnastyce: *Słownictwo gimnastyczne. O celach i zadaniach gimnastyki ludowej*.

w zakresie programów szkolnego wychowania fizycznego. Mimo, że po wybuchu I wojny światowej formalne więzi organizacyjne Piaseckiego z „Sokołem” wygasły, to jego poglądy miały dalej wielki wpływ w okresie międzywojennym na programową działalność Towarzystwa.

Z wielu metodyków wychowania fizycznego działających w „Sokole” warto jeszcze wymienić nazwisko Edmunda Cenara (1856-1913) – zwolennika szwedzkiego systemu gimnastycznego i gier ruchowych, lekarza Zygmunta Wyrobka (1872-1939) – najbliższego współpracownika Henryka Jordana w Parku Gier i Zabaw w Krakowie, propagatora gier i skautowych zabaw terenowych, Waleriana Sikorskiego (1856-1940) – reformatora systemu szkolnej gimnastyki w okresie międzywojennym, Kazimierza Wyrzykowskiego (1868-1935) – następcy od 1909 r. Durskiego na stanowisku Naczelnika Związku „Sokoła” i „Sokoła-Macierzy” we Lwowie, czy, na gruncie warszawskim, Heleny Kuczalskiej (1854-1927) – wielkiej propagatorki wychowania fizycznego i sportu wśród dziewcząt i kobiet.

Z działalności lwowskiego „Sokoła”, za wyjątkiem Kuczalskiej, wyrosli pierwsi metodycy polskiego wychowania fizycznego opartego na wzorach niemieckiego i szwedzkiego systemu gimnastycznego oraz propagatorzy metod skautingu. Odegrali oni rolę pionierską w powstaniu polskiej teorii wychowania fizycznego i propagowaniu wychowania zdrowotnego. Opracowana przez nich systematyka i metodyka ćwiczeń fizycznych obowiązywała przez długie lata, nie tylko w „Sokole”, ale również w szkołach wszystkich szczebli w odrodzonej Polsce. Za ich przykładem, nawet w najmniejszych miasteczkach Małopolski Wschodniej, a w okresie międzywojennym, Wołynia, Polesia i Wileńszczyzny członkowie „Sokoła”, a często byli to lekarze, adwokaci, urzędnicy, nauczyciele, jak i ich córki i żony, odkrywali w sobie powołanie do propagowania sportu, kończyli kursy związkowe i stawali się instruktorami. Nosili dumnie tytuł „naczelnika” nawiązujący do wodza Powstania Kościuszkowskiego. Te setki pasjonatów, ówcześni wolontariusze, odegrało niesłychanie ważną rolę w modernizacji form spędzania czasu wolnego na terenach o niesłychanie niskich standardach higieny i niskim poziomie szkolnictwa.

Upowszechnienie ćwiczeń fizycznych i aktywności fizycznej

Podniesienie stanu zdrowia społeczeństwa mogło być realizowane tylko poprzez pozyskiwanie jak największej liczby członków, gotowych brać udział w ćwiczeniach fizycznych jak i gotowych propagować je wśród młodzieży szkolnej. Przez pierwsze 17. lat Towarzystwo „Sokół” działało jedynie we Lwowie. Gniazdo to później zyska nazwę „Sokół-Macierz”, jako dowód uznania jego roli pionierskiej. Dopiero od 1884 roku notuje się szybki rozwój

gniazd sokolich na terenie zaboru austriackiego i pruskiego, wśród polskich emigrantów w obu Amerykach oraz w kilku krajach europejskich. Na obchodach 25. rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego, które odbyły się 1892 r. we Lwowie, mówiono już o 35 gniazdach zalegalizowanych na terenie Małopolski i Wielkopolski, liczących 4,5 tys. członków. Największym było gniazdo we Lwowie z około tysiącem członków¹³.

Przełom wieku był najlepszym okresem w rozwoju Towarzystwa pod względem dynamiki powstawania nowych gniazd jak i ich liczebności. Dzięki liberalizacji przepisów prawa w cesarstwie rosyjskim, dotyczących zakładania stowarzyszeń społecznych, powstają od 1905 r. gniazda na terenie Królestwa Polskiego. Legalnie działają tylko rok, po delegalizacji przechodzą do działalności konspiracyjnej. Powstają gniazda „Sokoła” wśród emigrantów polskich w Moskwie, Petersburgu, Wilnie, Mińsku, Kownie, Kijowie i Odesie, które będą działać legalnie aż do 1918 r.¹⁴. Według obliczeń Kazimierza Toporowicza, stan organizacyjny Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w trzech zaborach w grudniu 1913 przedstawiał się następująco: na terenie Galicji w Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Cesarstwie Austriackim działało 250 towarzystw (gniazd) z około 30 tys. członków, Związek Sokolów Polskich w Państwie Niemieckim zrzeszał 12 okręgów z 291 gniazdami i liczył około 12 tys. członków. Związek Sokolstwa w Zaborze Rosyjskim, powstały w 1906 r., rok później zdelegalizowany, dalej działający w konspiracji, zrzeszał w 1913 r. 40 gniazd i około 6 tys. członków. Razem, na terenie ziem polskich pod zaborami, stan organizacyjny „Sokoła” obejmował 23 okręgi, 581 gniazd i około 48 tys. członków¹⁵. Taki stan organizacyjny reprezentowała pierwsza i największa organizacja kultury fizycznej na ziemiach polskich tuż przed wybuchem I wojny światowej. Ze względu na zaborców nie miała możliwości stworzenia struktury przekraczającej granice zaborów, ale szerokie kontakty pozwoliły ujednoczyć formy organizacyjne i programowe oraz metody działania.

Doniosłą rolę odegrał „Sokół” wprowadzając polskie dziewczęta i kobiety w krąg sportu, przełamując w tym zakresie bariery obyczajowe. Początkowo uczestniczyły one tylko w ćwiczeniach, nie mogąc należeć do Towarzystwa, co wynikało z ustawodawstwa państwowego. Zmiany nastąpiły w Galicji po

---

¹³ *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dwudziestej piątej rocznicy założenia Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” we Lwowie (1892)*, Lwów: 261.

¹⁴ M. Szczerbiński (1882), *Zarys sokolstwa polskiego*, Katowice: 160-190.

¹⁵ K. Toporowicz (1996), *Zarys dziejów „Sokoła” na ziemiach polskich w latach 1856-1947*. W: Z. Pawluczuk [red.], *Z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”*, Gdańsk: 8-10.

1885 r., a w zaborze niemieckim dopiero po 1908 r. Od 1903 r. zaczęły powstawać odrębne oddziały i gniazda z własnym programem ćwiczeń. W 1906 r. w Warszawie powstało kobiece gniazdo „Grażyna”, które przekształciło się w bardzo nowoczesny klub sportowy, z którego wyrosły dwie medalistki olimpijskie w okresie międzywojennym¹⁶.

Wyrabianie poczucia wspólnoty i karności we własnych szeregach

Opublikowany w kwietniowym wydaniu „Przewodnika Gimnastycznego »Sokół«” w 1907 roku list do „druha gimnastyka”, adresowany był do całej organizacji i odkrywał dotąd niepublikowane w dokumentach rzeczywiste zamiary Towarzystwa. „Celem Sokolstwa uprawianie ćwiczeń fizycznych – dla samych tylko ćwiczeń – nie było nigdy; było ono środkiem wiodącym do takiego pięknego celu, jakim jest wyrabianie w członkach towarzystw sokolich ducha męskiej dzielności, karności i łączności”¹⁷. Działacze sokoli wielokrotnie podkreślali, że gimnastyka czy siła fizyczna nie były celem samym w sobie, lecz jedynie środkiem do osiągnięcia dalekosiężnych planów, zakładających odbudowę niepodległej państwowości.

Zaostrzająca się sytuacja międzynarodowa w Europie powodowała, że coraz większą uwagę zaczęto przywiązywać do przysposobienia paramilitarnego. Metody wyrabiania w ruchu sokolim ducha karności obejmowały: zaznajomienie członków ze statutem Towarzystwa, regulaminem gniazda, sokolniami i egzekwowanie poznanych przepisów, egzekwowanie posłuszeństwa wobec naczelników i nauczycieli prowadzących ćwiczenia bądź inne zajęcia; wdrażanie do przestrzegania punktualności i porządku i wzajemnej samokontroli w ramach przyjętych zasad Towarzystwa, szacunek do munduru sokolego. Z latami coraz ważniejsze stawało się wdrażanie do musztry, której pokazy były wykorzystywane powszechnie w działalności „Sokoła” przy okazji udziału w różnego rodzaju uroczystościach patriotycznych.

W obliczu zbliżającej się I wojny światowej kierownictwo „Sokoła” zdecydowało się przystąpić do działalności militarnej, powołując w 1912 r. Drużyny Polowe, Stałe Drużyny Sokole. Członkowie Towarzystwa masowo wzięli udział w polskich formacjach wojskowych i walkach frontowych: w Legionach, Brygadzie Karpackiej, „Sokoli” z emigracji masowo wstępowali do Błękitnej Armii Józefa Hallera we Francji, brali udział w Powstaniach Śląskich i Wielkopolskim, obronie Lwowa, wojnie polsko-rosyjskiej 1919-1920.

¹⁶ M. Rotkiewicz (1975), *Rozwój sportu kobiecego w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, 2.

¹⁷ „Przewodnik Gimnastyczny »Sokół«”, kwiecień 1907.

W chwilach wielkiej próby dla społeczeństwa polskiego, metody wychowania zdały najważniejszy egzamin, do którego członkowie „Sokoła” przygotowawali się latami. Należy również przypomnieć, że ten wielki wysiłek zbrojny i danina krwi oddana za niepodległość ojczyzny na prawie 10 lat spowodowała zastąpienie zajęć gimnastyczno-sportowych czysto militarnymi.

Złoty i pokazy gimnastyczne

Szczególne miejsce w działalności wychowawczej i sportowej „Sokoła” zajmowały publiczne pokazy gimnastyczne. Od 1892 r. przyjęły one formę zlotów ogólnozwiązkowych. Złoty były najważniejszym wydarzeniem w życiu organizacji, pokazem sprawności fizycznej, dyscypliny i poziomu organizacyjnego, miały umacniać więzi ze społeczeństwem oraz służyły wymianie wzajemnych doświadczeń. Stały się szybko istotnym elementem integracji ruchu sokolego. Złoty były jednocześnie demonstracją osiągniętego poziomu sportowego i formą upowszechnienia walorów wychowania fizycznego.

Od końca lat 80. w gniazdach koncentrowano się na zajęciach praktycznych wokół ćwiczeń gimnastycznych i wybranych konkurencjach lekkoatletycznych zwanych ćwiczeniami prostymi. Coraz większym zainteresowaniem, mimo niechęci części działaczy sokolich do sportu wyczynowego, cieszyły się takie dyscypliny sportowe jak: zapasy, boks, szermierka, wioślarstwo, kolarstwo, łyżwiarstwo, jazda konna czy piłka nożna. Złoty składały się z dwóch części: oficjalnej o wyrazie społeczno-politycznym złożonej z nabożeństwa kościelnego, przemarszu przez miasto ze sztandarami i muzyką, defilady na stadionie i otwarcia zlotu z udziałem gości oraz części drugiej – gimnastyczno-sportowej – na której odbywał się masowe pokazy gimnastyczne i zawody sportowe w różnych dyscyplinach. Na złoty były zapraszane delegacje „sokółów” innych narodów słowiańskich. Od roku 1892 do wybuchu I wojny światowej na terenie Galicji odbyło się 5 zlotów ogólnozwiązkowych: w 1892 we Lwowie, 1894 r. we Lwowie, w 1896 r. w Krakowie, 1903 r. we Lwowie i ostatni piąty w Krakowie w 1910 r.

Ten ostatni, połączony z obchodami 500. rocznicy zwycięstwa pod Grunwaldem był największą i najgłośniejszą imprezą przeprowadzoną przez zakonspirowaną Międzyzwiązkową Komisję Porozumiewawczą Związków Sokolstwa Polskiego. W pokazach masowych na Błoniach Krakowskich w dniach 14-16 lipca 1910 r. wzięło udział 7097 sokółów z trzech zaborów i emigracji. Oblicza się, że uroczystości obserwowało około 100-150 tys. Polaków specjalnie przybyłych do Krakowa na tą uroczystość. Złot Grunwaldzki i pokazy były największą sportową i patriotyczną manifestacją przed I wojną światową. Pod względem zasięgu i programu były to również największe

zawody sportowe w okresie zaborów i jedyną imprezą, gdzie spotkali się sportowcy z trzech zaborów. Impreza ta odbiła się potężnym echem we wszystkich polskich ośrodkach „Sokoła” i dała silny impuls do podniesienia aktywności Towarzystwa.

Można zatem uznać, że w pełni zasłużenie data powstania pierwszego gniazda Towarzystwa Gimnastyczne „Sokół” we Lwowie w 1867 r. została uznana przez historyków sportu za datę narodzenia się współczesnego sportu w Polsce.

Stanie na straży rodzimego języka, obyczajów i kultury

Wychowanie narodowe w gniazdach „Sokoła”, które często stawały się najważniejszymi ośrodkami polskiego życia narodowego, szczególnie w miejscowościach położonych na kresach wschodnich czy zachodnich, było realizowane przez rozbudowany program kulturalny. Gniazda te często były miejscem skupiającym życie towarzyskie młodzieży całej miejscowości. Odbywały się tam wieczorki (okolicznościowe, rocznicowe, świąteczne, gimnastyczne, muzyczno-deklamacyjne, teatralne o wymowie patriotycznej, taneczne), koncerty (orkiestry własnej lub chóru z repertuarem polskim; przyciągające szczególnie dużą publiczność), zakładano biblioteki udostępniające prasę polską i książki polskich autorów. Co roku, w okresie letnim, organizowano festyny, obejmujące strzelanie do tarcz z karabinków i łuku, konkurencje siłowe, rzut kamieniem, loterię fantową czy kiermasz ciast i wyrobów cukierniczych.

Miejscem, w którym koncentrowało się wychowanie narodowe, stawały się budowane sokolnie, czyli budynki klubowe składające się z sali gimnastycznej, jednocześnie służącej za salę teatralną, czy kinową, i wielu innych pomieszczeń mogących być przydatnymi do tego typu zajęć¹⁸. Do I wojny światowej wybudowano, wielkim wysiłkiem finansowym, 181 sokolnie. Były to budynki o nowoczesnej architekturze, a wiele z nich stoi do dzisiaj w swoich miejscowościach, w Małopolsce i na Ukrainie Zachodniej, nadal pełniąc funkcję ośrodków kulturalno-oświatowych¹⁹.

Atrakcją o wielkich walorach patriotycznych były organizowane wycieczki, najczęściej w okolice Lwowa bądź w góry, ale również do Krakowa, Wieliczki i Wiednia, a z czasem nawet do Poznania. Celem ich zawsze były

¹⁸ K. Strykowski (2001), *Działalność kulturalna, oświatowa i prasowo-wydawnicza*. W: E. Małolepszy, Z. Pawluczuk [red.], *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867-1997*, Częstochowa: 133-149.

¹⁹ S. Zaborniak (2004), *Na galicyjskim szlaku gniazd Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” (1884-1914)*, Rzeszów.

miejsca upamiętniające ważne wydarzenia z historii Polski lub pamiątki narodowe o charakterze krajoznawczym. Podczas takich wypraw grano w piłkę, uprawiano ćwiczenia gimnastyczne, śpiewano; brało w nich udział od kilku do kilkunastu osób.

Patriotyzm budowano przede wszystkim na przykładach. W kształtowaniu odpowiednich postaw pomocne miały być wielkie postacie z historii ojczyzny. Hierarchię szanowanych i popularyzowanych postaci można ukazać na podstawie wyboru patronów gniazd „Sokoła” warszawskiego powstających spontanicznie na przełomie 1905/1906 r. To przede wszystkim postać Tadeusza Kościuszki, uważanego za największego bohatera w historii Polski, Jana Kilińskiego, jednego z przywódców insurekcji – patrona rzemiosła czy Bartosza Głowackiego – patrioty pochodzenia chłopskiego. Ważne miejsce zajmowały osoby kojarzone z triumfami i chwałą oręża polskiego: generał Henryk Dąbrowski, książę Józef Poniatowski, król Jan Sobieski czy oddział Czwartaków (4 pułk piechoty liniowej – istniejący w latach 1815-1831, który wziął udział w powstaniu listopadowym). Gniazda żeńskie przyjmowały imiona znanych postaci literackich lub kobiet, które brały udział w powstaniach narodowych: Grażyny (imię tytułowej bohaterki poematu A. Mickiewicza, która nie waha się oddać życia w walce z wrogiem) czy Emilii Plater – bohaterki powstania listopadowego.

***

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, utworzone w 1867 r. we Lwowie, odegrało w okresie niewoli narodowej pionierską rolę w propagowaniu wychowania fizycznego, sportu i wzorów wychowania zdrowotnego. Do wybuchu I wojny światowej było największą organizacją sportową prowadzącą narodową działalność społeczno-kulturalną na ziemiach polskich, zrzeszającą osoby dorosłe, młodzież i kobiety. Głównym celem obranym przez Towarzystwo było odrodzenie narodu polskiego poprzez poprawę zdrowia Polaków, kształtowanie ich sprawności fizycznej, hartowanie ducha aktywności, dbałość o język, kulturę, propagowanie gimnastyki i ćwiczeń fizycznych, wyrabianie ducha łączności i karności. Tak ukierunkowana aktywność Towarzystwa wymagała stosowania różnorodnych metod wychowawczych. Stosowano więc, w zależności od określonych zadań, zarówno metody oddziaływania indywidualnego jak i bardzo cenionego wychowania kolektywnego, kształtujące różne cechy i umiejętności członków „Sokoła” według określonego wzoru wychowawczego, nakreślonego przez pedagogów idei wychowania narodowego.

Do środków wychowawczych stosowanych w działalności „Sokoła” zaliczało się: uprawianie sportu, przysposobienie wojskowe, zloty i pokazy,

turystykę i rekreację, wdrażanie do karności i dyscypliny, wykorzystanie symboliki sokolej, dbanie o polską kulturę, historię i tradycję.

W tamtych latach „Sokół” był organizacją, która bardzo mocno utrwaliła się w pamięci społecznej, nie tylko jej członków, ale również w dziejach polskiej myśli pedagogicznej, tradycji oręża polskiego i na kartach polskiego sportu. 150. rocznica jej powstania powinna nas skłaniać do refleksji nad drogami rozwoju współczesnego sportu polskiego.